

Négyesi Lajos¹

A teremtett világ elpusztítása a korai háborúkban

The Destruction of the Created World in the Early Wars

Absztrakt

Ferenc pápa 2015-ben kibocsátott *Laudato si'* kezdetű enciklikájában nemcsak a szélsőséges ideológiákkal szemben emelt szót, hanem megfogalmazta a katolikus egyház álláspontját is ember és a környező világ kapcsolatában. A teremtő legnagyobb ajándéka az ember számára az erő, amellyel formálni képes a környezetét. Ez ad lehetőséget arra, hogy gondoskodjunk a teremtett világról, de azt is látnunk kell, hogy az erő egyben hatalom is, amely nemcsak teremteni, hanem rombolni is tud. A szervezett emberi közösségek közötti konfliktusoknak, a társadalmak egymás ellen viselt háborúinak elsődleges célja a szemben álló seregek katonáinak harcképtelenné tétele, emellett a korai háborúkban a teremtett világ pusztítása elsősorban az ember által teremtett városokat érintette. A háború, noha az emberek közötti konfliktus kiterjesztése, rendszerint a teremtett világ pusztulásával is járt.

Kulcsszavak: *Laudato si'*, Ferenc pápa, ókori háborúk

Abstract

In his encyclical *Laudato si'*, issued in 2015, Pope Francis not only spoke out against extremist ideologies, but also formulated the position of the Catholic Church in the relationship between man and the surrounding world. The Lord's greatest gift to man is the power with which he can shape his environment. This gives us the opportunity to take care of the created world, but we must also see that strength is also a power that can

¹ E-mail: negyesi.lajos@uni-nke.hu

not only create, but also destroy. The primary goal of the conflicts between organised human communities, the wars waged by societies against each other, is to incapacitate the soldiers of the opposing armies, but in addition, the destruction of the created world in the early wars primarily affected man-made cities. War, although an extension of conflict between people, usually involved the destruction of the created world.

Keywords: Laudato si', Pope Francis, ancient wars

Bevezetés

A pápai körlevelek (enciklikák) a hitéleti kérdések mellett rendszeresen megfogalmazzák a keresztény egyház álláspontját a társadalom működését befolyásoló politikai kérdésekben is. A 21. század legnagyobb kihívása az emberiség számára a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés problémáinak megoldása, amivel kapcsolatban Ferenc pápa 2015-ben kibocsátott *Laudato si'* kezdetű üzenetében fejti ki a római katolikus egyház véleményét. Az enciklika a környezettel kapcsolatban így fogalmaz: „Amikor »környezetről« beszélünk, ezen különösen azt a kapcsolatot értjük, amely a természet és a benne élő társadalom között fennáll. Ez meggátolja, hogy a természetben valami tőlünk elkülönített valóságot értsünk vagy életünk pusztá keretének tekintsük. Belé vagyunk foglalva, részei vagyunk, és átjárjuk egymást.”² Szemléletét és tartalmát tekintve a környezetvédelem eredendően poláris fogalom, hiszen a védendő gyengébbel szemben feltételez egy erősebb pusztító tényezőt, amit kimondatlanul is az emberrel azonosíthatunk.³ Kétségtelen tény, hogy a környező világ alakításában az egyik legnagyobb erőt az emberi társadalom képviseli, de ha az embert a világ pusztítójának tartjuk, azzal az isteni teremtést tagadjuk meg, és azt, hogy az atya a saját képére teremtette az embert.

A teremtett világnak az ember is része, aki életben maradása érdekében használja a természet erőforrásait. Miként a Szentírásban is olvashatjuk: „Azután ezt mondta Isten: »Nézzétek, nektek adok minden növényt az egész földön, amely magot terem, és minden fát, amely magot rejtő gyümölcsöt érlel, hogy táplálékokot legyen (...)«” (Ter 1,29).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a teremtett világ eltartóképessége nem korlátlan. Az emberek egyedszáma kedvező körülmények között gyors növekedésnek indul, ami jelentősen megterheli a környezetet, és ezzel együtt romlanak az ember életkörülményei is. A létfenntartás három legfontosabb tényezője a levegő, a víz és az élelem. Az emberi közösségek, a tudomány és a technológia fejlődése növeli az előállított élelmiszer mennyiségét, és kedvezően hat az emberiség lélekszámának emelkedésére. Ezzel együtt nő a víz és a levegő szennyezése, ami az emberek életkörülményeinek romlásához vezet. A népesség egyensúlyban tartásában már a korai idők óta fontos szerepet játszottak természeti tényezők – úgymint környezeti katasztrófák, járványos megbetegedések –, valamint az ember által előidézett pusztítások, háborúk. Ez utóbbi noha akaratlagos tevékenység, rendszerint nem a társadalom

² Ferenc pápa 2015: 84.

³ HÉJJAS 2012: 48.

optimális lélekszámának fenntartása érdekében gyakorolták, és mérhetetlen szenvedést hozott az emberi közösségekre. A korai háborúk egyik jellemzője, hogy a rendelkezésre álló fegyverek elsősorban az emberek elpusztítására szolgáltak, és csak korlátozott mértékben álltak rendelkezésre olyan technikák, amelyek a teremtett világ nagymértékű pusztítására is alkalmasak lettek volna. Jelenkori vizsgálatok igazolják, hogy a korai háborúk jelentősen javították az életben maradtak életfeltételeit. A sarkkőri jégvéteg vizsgálata alapján a kutatók megállapították, hogy „A mongol támadásokban elpusztított több millió ember következtében 142 ezer négyzetkilométernyi erdő nőtt vissza a tudósok szerint. Ez 684 millió tonna szén-dioxidot távolíthatott el a légkörből.”⁴

Az emberi létezés ideális állapota a Paradicsomban valósult meg, ahol magányosan, később párban erőfeszítés nélkül hozzájutottak a szükségleteik kielégítéséhez. A kiűzetés után arcuk verejtékével kellett megteremteni a paradicsomi állapotokat, amelynek ideális változata a természeti környezettel való harmonikus együttélés, az emberi létet biztosító környezet kialakítása. Ez is a teremtett világ egy változata. Az enciklika erről így ír: „arra kaptunk meghívást, hogy az Atyaisten eszközei legyünk abban, hogy bolygónk olyan legyen, amilyennek ő megálmodta, amikor megteremtette, és megfeleljen az ő tervének, amellyel békét, szépséget és teljességet akar adni neki.”⁵

„A zsidókeresztény hagyomány számára »teremtést« mondani többet jelent, mint természetet mondani, mert a teremtés Isten szeretetervére utal, amelyben minden teremtménynek értéke és értelme van. A természetet általában olyan rendszernek tartjuk, amelyet az ember vizsgál, megért és alakít, a teremtés ellenben csak olyan ajándékként érthető, amely mindenek Atyjának nyitott kezéből származik; olyan valóság, amelyet a minket egyetemes közösségbe hívó szeretet világít meg.”⁶

A környezet – az élettelen és az élő világ – az emberi létezés színtere, de ember nélkül értelmetlen és öncélú.

„A világ kertjét művelni és őrizni kaptunk meghívást (vö. Ter 2,15). A »művelni« jelentése: megmunkálni, felszántani vagy dolgozni rajta, az »őrizni« jelentése pedig: megvédeni, gondozni, megóvni, fenntartani, figyelemmel kísérni. Ez egymás iránti felelős viszonyt jelent az ember és a természet között. Minden közösség kiveheti a föld javaiból, amire szüksége van az életben maradáshoz, de kötelessége meg is védeni és biztosítani termékenysége folyamatosságát a jövőbeli nemzedékek számára. Mert végeredményben »az Úr a föld« (Zsolt 24,1), övé »a föld és minden, ami rajta van« (MTörv 10,14).”⁷

Az emberi konfliktusok

A Teremtő legnagyobb ajándéka az ember számára az erő, amellyel formálni képes a környezetét. Ez ad lehetőséget arra, hogy gondoskodjunk a teremtett világról,

⁴ Hogyan hatott Dzsingisz kán az éghajlatra? 2023.

⁵ Ferenc pápa 2015: 34.

⁶ Ferenc pápa 2015: 47.

⁷ Ferenc pápa 2015: 42.

de látnunk kell, hogy az erő egyben hatalom is, amely nemcsak teremteni, hanem rombolni is tud. Ennek egyik tragikus hatása, hogy az ember önmagát és embertársát is képes elpusztítani. A Szentírás megörökítette Káin és Ábel történetében az emberek közötti első konfliktus emlékét: „Kain közben így szólt testvéréhez, Ábelhez: »Menjünk a mezőre!« Amikor pedig a mezőn voltak, Kain rátámadt testvére, Ábelre, és agyonütötte.” (Ter 4,8) Az emberi konfliktusok által indukált technikai fejlődés eredményeként a 20. század második felére az emberiség olyan erők birtokába jutott, amelyekkel nemcsak önmagát, hanem magát az isteni teremtést is képes elpusztítani. A háborús fenyegetés napjainkban már magában hordozza a teljes pusztulás veszélyét. Sokan a háborút az emberi létezés természetes velejárójának tekintik, miként az agresszió az emberi természet része, a társadalmaknak is sajátja a konfliktus és a háború. VI. (Bölcs) Leó bizánci császár a 9. században írt hadtudományi munkájában szükségesnek tartotta leszögezni:

„Az emberek pedig, akik isten képére és értelmére vannak érdemesítve, mindannyian a békét kell, hogy szeressék és az egymás iránti szeretet melegét kell, hogy ápolják magukban, s nem szabadna gyilkos kézzel embertársaik ellen fegyvert fogniuk. De miután az emberirtó és fajtánk iránt ellenséges ördög a bűn ellenállhatatlan hatalmával arra készítette az embereket, hogy saját természetük ellenére hadra keljenek egymás ellen, mindenképpen szükséges, hogy az emberek szembeszálljanak az ő, emberek útján megvalósított celszövéseivel és ne álljanak megadóan a háborút indító népek elé, hanem a hadvezéri tudomány fogásaival védekezzenek és ezekkel segítsenek magukon azok ellen is, akik hatalmukat tovább akarják terjeszteni, annyi csapást mérve rájuk, amennyit megérdemelnek. Így azután vágassék ki mintegy töből a gonoszok által okozott baj, és minthogy mindenki szíven viseli a saját jólétét, mindenkinél legyen kedves a béke és hassa át az államkormányzást. Ha viszont a seregedet ellenséges területen vezeted keresztül, akkor rombolj, pusztíts, és prédálj fel mindent. Az anyagi veszteség és az élelemhiány úgy ássa alá az ellenség erejét és harci kedvét, mint ahogy ezen dolgok bősége táplálja és serkenti azt.”⁸

A bizánci császár szavait értelmezve láthatjuk, hogy a konfliktusok és a háború nem szükségszerű részei a teremtésnek, hanem olyan gonosz erők, amelyek ez ellen hatnak. A harmonikusan működő teremtett világnak ezek nélkül kell létezni, és ennek a célnak az elérése rajtunk, embereken múlik. „A törékeny világ, benne egy emberi lényel, akire Isten rábízta a róla való gondoskodást, arra hívja értelmünket, hogy ismerje fel, hogyan kellene irányítanunk, gyakorolnunk és korlátoznunk hatalmunkat.”⁹ Sajnos az emberi történelem és a jelenkor történései is azt mutatják, hogy a háború és a mögötte megbújó gonoszság továbbra is része az emberi életnek. A háború akár igazságos vagy igazságtalan, jogos vagy jogtalan, minden esetben a teremtett világ pusztításával jár. Bölcs Leó a nemes célért viselt háborúval kapcsolatban fontosnak tartotta kiemelni, hogy az ellenség területét el kell pusztítani, mert az anyagi veszteség és az élelemhiány aláássa a szemben álló fél harci kedvét és kitartását. Nehezen vitatható az érvelés

⁸ A hadművészet középkori és újkori klasszikusai 1974: 103.

⁹ Ferenc pápa 2015: 47.

logikája, azonban érdemes néhány gondolatot szólni annak megvizsgálására, hogy az emberi konfliktusnak mennyiben szükséges velejárója a teremtett világ elpusztítása is. Káin és Ábel történetében a hangsúly Ábel életének tudatos kioltásán van. Káin, aki a föld megművelésével teremtett értéket, féltékeny lett Ábelre, aki juhokat tenyésztett, és akinek áldozata kedvesebb volt az Úr számára. Gyilkos dühének célpontja testvére lett, akire az Úr kegye irányult, és nem a bárány, amely áldozatként kedvesebb volt az Úr számára. Pedig a célját elérhette volna azzal is, hogy elpusztítja Ábel juhait, és ezáltal a testvére nem tud az Úrnak tetsző áldozatot bemutatni. De nem ezt tette, hanem a vetélytársától szabadult meg, és a gyilkosságot megbélyegzéssel és száműzetéssel büntette a Teremtő. Arra azonban nem kapunk választ az Ószövetségből, hogy az Úr a továbbiakban a bárányáldozat hiányát hogyan kezelte. Kénytelen volt beérni a föld terményeivel, vagy esetleg meg is kedvelte azokat? Az Úr dühét a gyilkosság vagy a számára kedves áldozathoz jutás lehetőségének megszűnése váltotta ki? Azt sem tudhatjuk, hogy mi lett Káin termőföldjének és Ábel nyájának a sorsa. Valószínűleg mindkettő megmaradt. A példa mutatja, hogy az első emberi konfliktus csak az emberi élet kioltására irányult, nem a környezet elpusztítására.

A teremtésvédelem szempontjából fontos jelzés az Úr viselkedése az áldozat elfogadásánál. Isten az általa teremtett világ gondozójának jelölte az embert. Ábel pásztorként a teremtett állatok életben tartásáról gondoskodik, ami közelebb áll az isteni szándékhoz, mint a Káin által folytatott földművelés, ami jelentősen megváltoztatja a teremtett környezetet és a diverzív növényvilág helyett monokultúrákat hoz létre. Az Úr elfordulását Káin áldozatától úgy is értelmezhetjük, hogy a teremtett világ lényegi megváltoztatásával létrehozott termény neki nem tetsző dolog.

Az általunk vizsgált kérdés szempontjából a legfontosabb tanulság az, hogy az emberi konfliktusnak nem szükségszerűen része a környezet elpusztítása. Még az anyagi eredetű nézeteltéréseknél is az elsődleges megoldást az Ószövetség szerint az ügyben érintett emberek megölése jelenti. A történelemben lezajlott emberi konfliktusokat tekintve azonban azt tapasztaljuk, hogy az emberek legyilkolása mellett legalább olyan jelentőséget kap az emberek életét, túlélését biztosító környezet pusztítása, miként azt Bölcs Leó császár is megállapította. Hadtudományi művében a harc formái közé sorolja a vidék pusztítását is:

„Tudnod kell, ó hadvezér, hogy hányféleképpen tudod felvenni a harcérintkezést. Lehet csatarend arcvonalával, lesvetéssel, erődített helyek elfoglalásával, ellenséges terület lerohanásával, fák kidöntésével, ellátmány pusztításával, házak felégetésével, fosztogatóssal, fogszerzéssel, vízforrás elvágásával vagy lesből való rajtaütéssel.”¹⁰

Onaszandrosz fontosnak tartotta megjegyezni a hadvezérnek szóló hasznos tanácsai között: „Az ellenség területét azonban pusztítsa, égesse és fosztogassa, mert a vagyoni veszteség és a termékek hiánya megrövidíti a háborút, mint ahogy a bőség táplálja.”¹¹

A szervezett közösségben élő emberek olyan mesterséges környezetet teremtenek, amely kedvezőbb életfeltételeket biztosít, mint a természetes környezet. Idővel

¹⁰ Bölcs Leó [é. n.]: 410–411.

¹¹ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 676.

az ember képére formált mesterséges világ fenntartása önmagában meghatározza az emberi létezés értelmét. Ennek megfelelően a konfliktusok során a teremtett világ ember által átformált részének elpusztítása legalább olyan jelentőséget kap, mint az emberi élet kioltása. A peloponnészosi háborúk idején az athéni Periklész szükségesnek tartotta felhívni honfitársai figyelmét arra, hogy az emberi élet fontosabb, mint az anyagi világ:

„Végül felszólalt Periklész, Xanthipposz fia is, az akkori időkben Athén legkiválóbb embere, aki szavai és tettei révén a legnagyobb befolyással bírt, s a következő tanácsot adta: Végül is nem a hajlékok vagy a föld, hanem az emberek elvesztését kell sajnálnunk, mert nem az ember van ezekért, hanem ezek az emberért. Ha biztos volnék benne, hogy meg tudlak győzni benneteket, azt tanácsolnám: távozzatok el, mindent pusztítsatok el a saját kezetekkel, s így bizonyítsátok be a peloponnészosiaknak, hogy ilyesmi miatt nem alázkodtok meg előttük.”¹²

Az emberi élőhely pusztítása csak a letelepült életmódot folytató embercsoportok esetében hatásos. A vándorló közösségek a helyben tartózkodás időszakában felélik a közvetlen környezetük erőforrásait, majd a terület kimerülése után tovább vándorolnak és lehetőséget adnak az erőforrások természetes regenerációjára. Az ilyen közösségek ellen viselt háborúban csak a vándorlásuk során érintett összes terület egyidejű elpusztítása gyakorolna érzékelhető hatást, azonban az erre fordított energia töredéke elég lehet a teljes csoport elpusztításához. Jól példázza ezt, hogy a pusztában élő, állattenyésztő szkiták ellen nem volt hatékony a hagyományos hadviselés. Amikor a perzsák háborúval fenyegették őket, Idanthürszosz, a szküthák királya ezt felelte:

„Perzsák királya, ami engem illet, se most, se máskor nem menekültem még gyáván emberfia elől, és előled sem menekülök. Csak azt csinálom, amit békében is szoktam, s azt is megmagyarázom, hogy miért nem bocsátkozom veled azonnal ütközetbe. Nekünk, szkütháknak nincsenek sem városaink, sem megművelt földjeink, nem aggódunk hát, mert nincs mit elfoglalnotok, ezért nem igyekszünk harcolni veletek. De ha mindenáron gyorsan akarod eldönteni a dolgot, hát itt vannak a szkütha őseink sírjai. Rajta, indulj el, keresd meg, és próbáld csak feldúlni őket, majd meglátod, harcolunk-e a sírjainkért ellenetek, vagy sem!”¹³

A városok ostroma és lerombolása

A letelepült életforma szignifikáns előfordulása a neolitikumban megjelenő városokhoz köthető, azonban már a vadászó közösségek is létrehoztak erődített telepeket, nagy valószínűséggel a tartósított vadászsákmány védett tárolása érdekében. Az Ószövetség is megörökítette, hogy Káin az elűzetése után „Nod földjén, Édentől keletre telepedett le. Káin megismerte feleségét, az fogant, és Hénochot szülte. Várost épített, és azt

¹² Thuküdidész 1999: 139.

¹³ Hérodotosz 2000: 127.

fiáról Hénochnak nevezte." (Ter 4,16–17) A földművelő Káin a teremtett világgal szemben mesterséges környezetet alakított ki, ami kedvezőbb életfeltételeket biztosított számára. A régészeti kutatások bizonyítják, hogy a Kr. e. 8. évezredben a Közel-Keleten létrejött Jerikónak¹⁴ 2000, az anatóliai Catal Hüyüknek¹⁵ pedig 5–6000 lakója lehetett. A Kr. e. 4. évezredben Mezopotámiában szervezett városállamok jöttek létre, ahol a termelés és az elosztás központi irányítással zajlott. A városokban élő lakosság élőhelye a fallal körülvett település volt, amelynek ellátását a környező földek terményei biztosították. A korai háborúkban a lakosság igyekezett megvédeni a letelepült életmód feltételeit biztosító létesítményeket, így a város és környezetének rombolása az emberek elpusztításával azonos jelentőséget kapott.

A városok lettek az emberi közösségek, az ember által képviselt értékek és a fejlődés bázisai, ahol a szellemi élet és az anyagi világ értékei koncentráálódtak. Szodoma és Gomorra elpusztításának története azt szimbolizálja, hogy a városok szervezett közössége volt az emberi kultúra és erkölcs fejlődésének színtere, ahol még az Úr akaratával ellentétes folyamatok is működtek. A város meghatározta az egyén magatartását, és olyan mértékben autonóm közösség volt, hogy az ott zajló negatív folyamatot csak a teljes pusztulás tudta megállítani. A Szentírás így ír erről az eseményről: „Akkor Isten kén és tűzesőt bocsátott az égből Szodomára és Gomorrára. Így pusztította el ezeket a városokat, az egész vidéket, a városok minden lakóját és a mező egész növényzetét.” (Ter 19,24–25)

„S az eljövendő nemzedék, fiaitok, akik utánatok születnek, és az idegen, aki messze földről érkezik, látva a csapásokat és betegségeket, amelyekkel az Úr elárasztja azt az országot, így fognak szólni: Kén és só, az egész föld csupa üszök, nem lehet bevetni, nem terem semmit, nem nő rajta még fű sem, akárcsak Szodoma és Gomorra, Adma és Cebojim elpusztulásakor, amelyeket az Úr haragjában és indulatában földig lerombolt.” (MTörv 29, 21–22)

A városoknak az emberi társadalom fejlődésében betöltött, meghatározó szerepét azzal is kiemeli a Szentírás, hogy az Úr által a teremtett világra bocsátott pusztulás első alkalommal a vízözön képében a teremtés általános megsemmisülését eredményezte. A kiváltó oka ennek is az emberek bűnös viselkedése volt: „Amikor az Úr látta, hogy nagy az emberek gonoszsága a földön és szívük állandóan a rosszra irányul, megbánta az Úr, hogy embert teremtett a földön és bánkódott szívében. Ezt mondta az Úr: »Eltörölöm a föld színéről az embert, akit a földön teremtettem: az embert az állatokkal, a csúszómászókkal és az ég madaraival együtt, mivel megbántam, hogy teremtettem őket.«” (Ter 6,5–7) A vízözönt az emberiség bűneiért bocsátotta a földre az Úr, de az a teljes teremtett világ pusztulásával járt. Ezzel szemben, a városokban élő emberek közössége önálló világot teremtett, amelynek elpusztítása képes volt megfékezni a bűn terjedését.

A vízözönnel az Úr elpusztította az általa teremtett világot, azonban nem felejtje el, hogy az embert tette meg a teremtett világ gondviselőjének. Noé és családja

¹⁴ Jericho: *The World's Largest City In 7000 BC* [é. n.].

¹⁵ GAZDAG 2003: 4–5.

biztosítja az ember megmaradását, a bárkába vitt állatok pedig a rájuk bízott élőlények tovább élését. Az Úr nem pusztít el mindent és teremt teljesen újat, hanem a teremtett világot alakítja, amelyben az ember a segítője. Szodoma és Gomorra elpusztításánál is kijelöli Lót személyében azt, aki tovább élhet és őrizheti a városi közösség hagyományát. A városok elpusztításának történetében ott van az ember társadalmi fejlődését jelképező város, amely a szervezett emberi közösségek konfliktusainak elsődleges célpontja lett. Az ókori világ legjelentősebb háborúinak kiemelt célpontjai voltak a városok, amelyek védelme és elpusztítása jelentős erőket igényelt.

Az emberi történelem első jelentős ostroma és várospusztítása Trójában játszódott le, ami olyan mély nyomot hagyott az égei világ lakóinak emlékezetében, hogy több irodalmi alkotásban is megjelenik. A város pusztulásáról Vergilius művében, az *Aeneis*-ben olvashatunk szemléletes leírást. Az ostromlók módszeresen lerombolták a város falait:

„Ott, hol a füst sűrű porral elegy gomolyog fel az égre,
És kő-kő hátán legurulva török ki a várfal:
Az Neptunus, a tornyokat ő szedi szét szigonyával,
S dönti, alapjaiban megrázva a várat, a földig.”

A pusztítás betetőzéseként pedig felgyújtották a várost:

„Most látszott csak, lángba hogyan zuhan Ilium orma
S mint fordul fenekestül fel neptúnusi Trójánk!
Úgy pusztult, ahogy ős kőrísa a bérc meredélyén,
Hogyha belévágják vetekedve parasztok a fejszét
S két-élű bárdjuk: lombját eleinte haraggal
S rájuk ijesztve remegteti, úgy kavarog koronája,
Ám később már csak sóhajt, elalél a sebektől,
Hogy végül, kiszakadva a hegyhátról, lezuhanjon.
Ekkor ereszkedem én is: az ég nyit utat, tűzön álta!”¹⁶

A Szentírás Jeruzsálem elpusztításának emlékét őrizte meg:

„Babilon királyának, Nebukadnezárnak 19. esztendejében, az ötödik hónapban, a hónap hetedik napján Babel királyának szolgája, a testőrség parancsnoka, Nebuzaradan bevonult Jeruzsálembe. Fölgyújtotta az Úr templomát, valamint a királyi palotát és az összes házat Jeruzsálemben. A káldeusok csapatai, amelyek a testőrség parancsnokának a hatalma alatt álltak, lerombolták Jeruzsálem körül a falakat.” (2Kir 25,8–10)

Az ókori történelem legjelentősebb városrombolása Karthagó elpusztítása, amely a Rómával rivalizáló birodalom bukásának jelképe lett. A közismert történet szerint az épületek lerombolása után földjét felszántották és sóval hintették be. Ez utóbbi cselekedet a korabeli forrásokban nem bukkan fel, azonban a Szentírás Siker ostromával

¹⁶ Vergilius összes művei 109.

kapcsolatban ír a lerombolt város területének sóval beszórásáról: „Abimelek egész nap ostromolta a várost, s el is foglalta. Lakóit lemészárolta, a várost magát lerombolta és beszórta sóval.” (Bír 9,45)

Polübiosz jelen volt Karthágó bukásánál, és valószínűleg részletesen leírta az emlékeket, azonban a történet Appianosz Róma történetét bemutató munkájának VII. könyvében maradt fenn, aki Polübiosz nyomán számol be az eseményekről. Így ír:

„Scipio célja a Byrsa elfoglalása volt. Ez volt a város legjobban megerősített pontja, és a legtöbb ide menekültek. Három úton lehetett megközelíteni a piactér felől, és mindhárom út sűrűn beépített városrészeket vezetett keresztül, ahol az épületek többsége hatemeletes volt. Ezekből lőtték a rómaiakat, de ők elfoglalták az első házakat, és azokból támadtak a következőkre. Amikor ezeket is elfoglalták, pallókat, deszkákat vetettek át a sikátorok fölött, és e hidacskákon keltek át. A harc egy része fent, a tetőkön, másik része pedig a szűk utcákon folyt azokkal, akik csak ellenállást tanúsítottak. A haláltusák változatos sóhajai, jajgatásai és üvöltései mindent betöltötték, hiszen voltak, akik kéztusában haltak meg, mások élve zuhantak le a tetőkről az úttestre, vagy a mások kezében lévő, magasba tartott lándzsák és kardok hegyébe. Az épületeket, mivel bajtársaik a tetőkön harcoltak, egyik fél sem gyújtotta fel addig, amíg Scipio el nem érte a Byrsát. Ekkor felgyújtana mind a három szűk utcát, másoknak pedig megparancsolta, hogy tisztítsák meg az utakat minden éghető anyagtól, hogy a sereg akadálymentesen vonulhasson fel. Ezután újabb borzalmakat lehetett látni. Mindenütt fellobbant és tovaterjedt a tűz. A katonák nem egyenként rombolták le a házakat, hanem egyszerre valamennyit. A recsegés-ropogás egyre hangosabb lett, és a kövekkel együtt rengeteg halott zuhant az utcák közepére. Mások még éltek, különösen az idősebbek, az asszonyok és a gyerekek, akik a házak belsejében rejtőztek el. Egyesek megsebesültek, mások félig megégtek, de mind borzalmas hangon jajongtak. Mások kövekkel és lángoló gerendákkal együtt zuhantak le a magasból, és szétszagattott tagjaikkal borzalmas halmokba keveredtek össze. De még ezzel sem jött el a szörnyűség vége. A lehullott köveket felszedők, akik fejszéssel, bárdokkal és csáklyákkal mindazt eltakarították, ami az utakra hullott, és megtisztították az utcákat, fejszéikkel és bárdjaikkal belapátolták a halottakat és a haldoklókat a föld mélyedéseibe, éppúgy, mint a gerendákat és a köveket, elvonszolva vagy vasszerszámaikkal megforgatva, így emberekkel töltötték fel a gödröket. Voltak, akiket fejjel lefelé építettek bele a töltésbe, lábaik pedig kiálltak a földből, és többnyire még sokáig rángatóztak, másoknak a lábuk került alulra, és a fejük állt ki az úttestből. A száguldó lovak felszaggatták az arcukat és az agyvelejüket, bár nem lovasaik akarták így, csak a sietség okozta ezt, mint ahogy az utat megtisztítók sem szántszándékkal tették, amit tettek. A háború megpróbáltatásai, a közeli győzelem dicsősége és a hadsereg lázas tevékenysége, a hírnökök és kürtösök egyetlen hangzavarba olvadó utasításai, a csapataikkal állandóan ide-oda cikázó centuriók és tribunusok mindenkit megmámorosították, és senki sem törődött az elé táruló látvánnyal.”¹⁷

Mózes háborús törvényeiben külön fejezet foglalkozik a városok ostromával:

¹⁷ Appianos 2008: 253–254.

„Ha felvonulsz valamely város ellen, hogy megostromold, először ajánlj fel neki békét. Ha elfogadja, s megnyitja kapuit, az egész nép, amely lakja, fizessen adót és legyen a szolgád. Ha visszautasítja a békét, s fölveszi a harcot, aztán ostromot indítasz, és az Úr, a te Istened hatalmadba adja, minden férfit hányj kardélre. Az asszonyokat és a gyermekeket azonban, a jószágot s mindazt, ami csak van a városban, az összes értéket ejtsd zsákmányul s élvezd ellenségeid javait, amelyeket az Úr, a te Istened neked ad. Így tégy mindazokkal a városokkal, amelyek messze esnek tőled, amelyek nem e népek városai közé számítanak. E népek városaiban, amelyeket az Úr, a te Istened örökségül ad neked, egyetlen lelket se hagyj életben. Rajtuk töltsd be az átkot mindenképpen, a hettitákon, amoritákon, kánaániakon, perizitákon, hivvitákon és jebuzitákon, ahogy az Úr, a te Istened parancsolta, nehogy eltanuld tőlük utálatos dolgaikat, amelyeket isteneik (tiszteletére) végbevisznek, s így vétkezettek az Úr, a ti Istenetek ellen. Ha ostrom alá veszel egy várost, hogy legyőzd és meghódítsd, a fákat ne irtsd ki, ne fogj fejszét. Egyél róluk, de ne vágd ki őket. Vagy a mező fái is emberek, hogy őket is meg kell ostromolnod? Csak azokat a fákat szabad megcsonkítanod és kivágnod, amelyekről tudod, hogy nem teremnek ehető gyümölcsöt, azért, hogy ostromműveket készíts belőlük az ellen a város ellen, amellyel harcba állsz, hogy be tudd venni.”¹⁸

A városban élő közösségek eltartását rendszerint a környék gazdaságai, megművelt földjei és gyümölcsösei szavatolták. Az ostromló sereg számára ezek a területek szintén élelmet biztosíthattak, ami megkönnyítette a katonák ellátását. Azzal is számolni kellett, hogy a város elfoglalása után is gondoskodni kell az ott élők ellátásáról. A szántóföldi növények többségének viszonylag rövid életciklusa, a gabonafélék felpredálása után, a következő évben ismét lehetőséget adott a termelés megújítására. Ezzel szemben a gyümölcsfáknál több évig tart, míg az elültetésük után kisarjadnak és termőre fordulnak. Ennek a tapasztalatnak köszönhető, hogy Mózes törvényei is kiemelten foglalkoznak a gyümölcsfák védelmével.

Az ókori háborúkban az emberek és az építmények elpusztítása volt az elsődleges cél. Az ellátást biztosító megművelt terület terményeinek, a növényzetnek a megsemmisítését, amennyiben a körülmények megengedték, elkerülték, mivel az a sereg ellátását is biztosíthatta. A kor hadtudományi irodalmában rendszeresen felbukkan ez a gondolat, így Maurikiosz császár is több helyen foglalkozik a mezőgazdasági terület pusztításának kérdésével. Arra figyelmeztet, hogy „ne égessük fel és ne pusztítsuk el az ellátmányt azokban a körzetekben, amelyeken keresztül később visszavonulhatunk, mert azzal csak a saját dolgunkat nehezítjük meg.”¹⁹ Ez a gondolat Bölcs Leó *Taktikájában* is visszaköszön: „Azonban az ilyen hadműveletek során, illetve amikor benyomulsz az ellenség területére, ne égess fel és ne pusztíts el semmiféle ellátmányt azokban a körzetekben, amelyeken keresztül később vissza szándékszol vonulni, mivel így nem fogsz az ínségtől gyötrődni.”²⁰ Maurikiosz a vízlelőhelyeket is a stratégiai fontosságú célpontok közé sorolja: „Ha viszont ugyanazon az útvonalon akarunk visszatérni, és nincsen sok élelmünk meg takarmányunk, akkor kíméljük meg

¹⁸ MTörv 20,10–20.

¹⁹ Maurikiosz 2023: 144.

²⁰ Bölcs Leó [é. n.]: 314.

a környék forrásait, és csak visszafelé menet pusztítsuk el.”²¹ Láthatjuk, hogy a hadsereg ellátása szempontjából fontos objektumok, így a vízforrások is a pusztítás lehetséges célpontjai, és megőrzésükre csak akkor kerül sor, ha az a hadsereg érdekében áll. Bölcs Leó a források kérdésében megfontoltabb: „Ha sokáig szándékozol az ellenség földjén táborozni, akkor a források közül csak annyit s csak azokat pusztítsd el, amelyekre nem lesz szükséged. Hagyd épségben azokat a dolgokat, amelyek a csapataid ellátásához kellene.”²² Más helyen a vidék pusztításában az ellenség harci kedvének felkeltésére alkalmas eszközt lát, de itt is figyelmeztet a visszavonulás biztosítására:

„Ha viszont az ellenség valóban felsorakozott, viszont vonakodik csatába bonyolódni, akkor a csapataink rendezetten és kötelékben maradván induljanak meg, és düljék fel a környéket. Ha viszont ugyanazon az útvonalon akarsz visszatérni, és nincs sok élelmed meg takarmányod, akkor kíméld meg a környék forrásait, és csak a visszafelé úton pusztítsál.”²³

Hannibál ezt a módszert alkalmazta a Trasimenes-tavi csata előtt: „Hannibál a Cortona városa és a Trasimenes-tó között elterülő földeket a háború minden borzalmával végigpusztítja, hogy ezzel is ingerelje az ellenség haragját a szövetségesek sérelmeinek megbosszulására. Végre elérkezett arra a helyre, mely szinte kínálkozott a cselvetésre; a Trasimenes itt nyúlik legmélyebbre a cortonai hegyek alá.”²⁴

Hérodotosz a pusztítás taktikai hasznának egy másik módját írja le a lüdiók és a milétosziak háborújában. Alüattész király

„ostromzár alá vette Milétoszt, mégpedig a következőképpen. Ahányszor lábon állt már a földeken a termés, betört seregével, amely sípok, hárfák, magas és mély hangú auloszok szavára menetelt. A milétosziak területére bevonulván sosem rombolta le vagy égette fel a földeken álló lakóházakat, nem vitette el az ajtókat sem. Mindent meghagyott a maga helyén, de mind-annyiszor elpusztította a fákat és a termést, s aztán kivonult. Minthogy a tengeren a milétosziak voltak fölényben, onnan hiába próbálta volna ostromzár alá venni őket seregével. A házakat azért nem romboltatta le a lüd király, hogy a milétosziaknak legyen hol lakniuk, amikor vetnek, fákat ültetnek, s hogy meg is művelhessék földjeiket, betörő seregének pedig legyen mit elpusztítania.”²⁵

Itt a vidék sorozatos elpusztítása az ellenség erejének felörlését szolgálta. Fabius Maximus hasonlóan járt el amikor „elpusztította a campaniaiak földjeit, nehogy tartalékuk legyen ostrom esetére, a vetés idején, megengedte, hogy elvessek összes maradék gabonájukat. Ezután visszatért és elpusztította a sarjadzó vetést. Ugyanezt tette Antigonos is az athéniak ellen, és kiéheztetett ellenfeleit legyőzte.”²⁶

A természeti erők közül a víz és a tűz volt a pusztítás leghatékonyabb eszköze. Mezopotámiában a vizek szabályozása adott fegyvert a támadó kezébe. Az úgynevezett

²¹ Maurikiosz 2023: 147.

²² Bölcs Leó [é. n.]: 231.

²³ Bölcs Leó [é. n.]: 318.

²⁴ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 478.

²⁵ Hérodotosz 2000: 17.

²⁶ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 654.

keselyűsztlé őrizte meg Éannatum lagasi uralkodó tetteit. Itt olvashatunk arról, hogy „Éannatum katonái fegyvereikkel megtámadták Umma városát. 3600 embert szúrta le benne [...] Éannatum íme, tombolt; Umma belső területén öldökölt, környékét elpusztította [...] elrendelte, hogy a határ-csatorna áradjon ki, Umma területét öntse el.”²⁷ A tűz alkalmazásának módját Szun-ce írta le: „A tűztámadás ötféle lehet. Az első: emberek megégetése; a második: tartalékok felégetése; a harmadik: a szállítóeszközök felégetése; a negyedik: magtárak felgyújtása; az ötödik: utak felperzselése.”²⁸

A pusztítás mint a cselvetés eszköze

Az ellenség földjének elpusztítása esetenként a rombolás okozta veszteségnél nagyobb hasznot is hozhat. Átgondolt alkalmazásával megoszthatók az ellenség erői. Bölcs Leó *Taktikájában* olvashatjuk a következő tanácsot: „A széthúzás és gyanakvás magvait vetheted el az ellenség között, ha az előkelőik birtokait megkíméled, amikor a földjeik prédálására indulsz ki. Ahelyett, hogy elpusztítod ezeket a birtokokat, inkább hagyj hátra valamit barátságod jeléül, például egy üzenetet vagy valamilyen más jelet.”²⁹ Sextus Iulius Frontinus *Strategemata* című művében egy konkrét példát is leír:

„Amikor Coriolanus elítélésének szégyenét háborúval bosszulta meg, megtiltotta, hogy elpusztítsák a patriciusok földjeit. A plebejusok földjeit azonban felperzselte és feldúlta, hogy egyenetlenséget szítson a rómaiak egységének megosztására. Hannibál Fabiust, akit sem vitészségben, sem képességeiben nem ért utól, rossz hírbe akarta keverni. Ezért miközben a többi földeket elpusztította, Fabius földjeit megkímélte. Fabius azonban, nehogy gyanússá válják polgártársai előtt, birtokát nagylelkűen átadta a köznek.”³⁰

Frontinus egy másik helyen az ellenség megtévesztésének eszközeként is hasznosnak tartja a pusztítást, a következő példa alapján:

„Amikor Alexander epirusi király az illirek ellen lesbe állította seregét, néhány katonáját cselből illir viseletbe öltöztette, és megparancsolta, hogy pusztítsák saját vidéküket, azaz Epirust. Mikor az illirek ezt látták, maguk is fosztogatni kezdtek, annál inkább nyugodtan, mivel az előttük járókat saját felderítőknak tartották. Ezek azután szándékosan kedvezőtlen helyekre vezette.”³¹

Felperzselte föld

A pusztítás egyik sajátos formája, amikor a terület birtokosa pusztítja el saját földjét. Ha egy jóval erősebb ellenséggel szemben kívánnak védekezni, a saját területük

²⁷ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 162.

²⁸ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 233.

²⁹ Bölcs Leó [é. n.]: 373.

³⁰ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 638.

³¹ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 647.

elpusztításával megfoszthatják az agresszort a víz és az élelmiszer helyi beszerzésétől. Ez a felperzselt föld taktikája, amit Maurikiosz több helyen is említ könyvében. „Ha az ellenség a miénknél nagyobb vagy azzal egyenlő sereggel betör az országunkba, akkor főleg a támadás kezdetén igyekezzünk kerülni a nyílt összecsapást. Ehelyett inkább nappal és éjszaka lesből támadjunk rájuk, torlaszoljuk el az utakat, foglaljuk el előlük az erődöket, és pusztítsuk el az útjukba kerülő élelmet.”³² Bölcs Leó ugyanerről így írt a *Taktikában*:

„Ha az ellenség a te országod ellen indít meglepetésszerű támadást, akkor, ó hadvezér, ne harcolj ellene nyílt terepen vagy csatarendbe állva, kiváltképp akkor, amikor betörnek az adott területre. Ha az ellenséges hadsereg létszáma nagyobb, mint a miénk, de ha még egyenlő is vele, akkor érdemesebb nappal vagy éjszaka indított lesvetésekkel és másféle hadicselekkel lecsapni rá, de eltorlaszolhatod az utakat is, vagy a gyalogosaiddal, a lovasaiddal, vagy mindkettővel jó előre elfoglalhatod az erődített helyeket. Az eléjük kerülő élelmet is pusztíthatod.”³³

Maurikiosz pontos utasítást ad a végrehajtásra: „Ha éppen nyár van, égessük el a környéken fellelhető terményeket. Ha ez valamiért nem lehetséges, akkor találjunk más módot az elpusztítására.”³⁴ Természetesen nem szabad minden élelmet elpusztítani, hiszen a saját seregünk ellátásáról, készleteink védelméről is gondoskodni kell: „Minden élelmet megerősített helyeken kell összegyűjteni, és az állatokat is ide kell összetereelni. Ha az ellenség az egyik erődített helyünket ostrom alá veszi, pusztítsuk el a környék összes élelemforrását, és küldjük ki rajtaütőket az ellátmány begyűjtésére, és így szorongassuk az ellenséget.”³⁵

Előfordulhat, hogy a védők nem semmisítik meg az élelmet, hanem megmérgezik. Maurikiosz erre is figyelmeztet:

„A hadjárat közben talált bort vagy gabonát nem szabad megkóstolni addig, amíg a foglyokkal meg nem kóstoltatták. A kutakból származó vizeket se igyák, mivel gyakran megmérgezik azokat. Mi magunk is emlékszünk arra, hogy a perzsa háborúkban még az árpát is megmérgezték, sok lovunkat pusztítva így el, mivel nem volt takarmány, és a lovasok arra kényszerültek, hogy helyben talált árpával etessék az állataikat.”³⁶

A lovasság fenntartása érdekében a lovak ellátásának biztosítása a hadjáratok során leginkább a helyi erőforrások felhasználásával történt. Maurikiosz ezt írja: „ha az ellenség bővelkedik lovasokban, akkor pusztítsa el a takarmányát. Vagyis ha az ellenség bővelkedik lovasokban, akkor pusztítsd a legelőket, így nehezítve lovai etetését. Például, ha az ellenség lovassága van fölényben, akkor pusztítsa el a legelőket.”³⁷ A jelentős létszámú lovassággal rendelkező perzsák ellen a szkíták a legelők és a vízforrások

³² Maurikiosz 2023: 160.

³³ Bölcs Leó [é. n.]: 322.

³⁴ Maurikiosz 2023: 164.

³⁵ Maurikiosz 2023: 161.

³⁶ Maurikiosz 2023: 150.

³⁷ Bölcs Leó [é. n.]: 269.

elpusztítását alkalmazták. „Hallván a választ, úgy döntöttek a szküthák, hogy szövetségesek nélkül semmiképpen sem szállnak szembe nyílt csatában az ellenséggel, hanem kitérnek előle, elhajtják a jószágot, útközben betömnek minden kutat és forrást, elpusztítanak minden legelőt. Haderejüket két részre osztották, s az egyikhez, amelynek vezére Szkópaszisz király volt, csatlakoztak a szauromaták is.”³⁸ – írta Hérodotosz. Ez is a felperzselt föld taktikájának alkalmazása volt.

Az Árpád-kori magyar történetben több alkalommal alkalmazták a felperzselt föld taktikáját. A legnagyobb sikert II. András király érte el 1051-ben III. Henrik császár serege ellen. Így ír erről a *Képes Krónika*: „Hungariába jött a császár rengeteg harcossal, a Zala és a Zelice patakok forrásai mellett. Élelemmel megrakott hajókat is küldött a Dunán Hungariába, ezek parancsnokává fivérét, Gebarth püspököt tette. Ezek hallatára András király és Béla herceg az összes gabonakazlakat és szénaboglyákat fölégette, és a lakosokat minden állatukkal együtt messze elvezette azokról a vidékekről, amelyeken a császár készült átvonulni. Amikor a császár behatolt Hungariába és a fölégetett vidékekre ért, sem katonáinak, sem lovainak nem talált élelmet, azt sem tudta, hol vannak a hajói, így azokról sem kaphatott semmiféle segítséget. Átkelven az erdőkön elérkezett a Bodohot hegyekhez, pedig mindenféle élelemben hiányt szenvedett... nyomorúságos éhínség fenyegette egész seregét a lovakkal és málhás állatokkal együtt. Ezenfelül a magyarok és a bissenusok éjszakáról éjszakára szüntelenül nyugtalanították, mérgezett nyilakkal öldösték őket, sátraik közé köteleket feszítettek és így sok embert elraboltak, akik valamilyen szolgálatot teljesítettek. A teutonok a rájuk záporozó és őket elemészto nyílesőtől félvén a földbe ásták magukat, és maguk fölé borítván pajzsukat, elevenen a holtakkal egy sírba feküdtek. Mert a sírban, amit a halottnak ástak, éjszaka élő feküdt, és amit éjjel élőnek ástak, nappalra halott foglalta el. Mikor azután látta a császár, mennyi és mekkora veszedelembé bonyolódott, elküldött András királyhoz és Béla herceghez, örök és szilárd békét kérve tőlük.”³⁹

Xenophón a 10 000 görög zsoldos hazatérését megörökítő könyvében leírja, hogy a birtokba vett területen mindkét fél alkalmazta a fosztogatást és a pusztítást. Amikor a védők azért pusztítottak, hogy megfosszák a hódítókat a zsákmánytól, az egyik görög vezér sajátos ellenintézkedést javasolt: „Tiszaphernész és Ariaiosz csapatai egy másik úton mentek, Kheiriszophosz és emberei leereszkedtek a síkságra, és tábort ütöttek egy gazdag faluban. Sok más gazdag falu is volt ezen a síkságon a Tigris folyó mellett. Estefelé hirtelen megjelentek a barbárok, és lemészároltak néhány görögöt, akik azért széledtek szét a síkságon, hogy fosztogassanak: sok jószágot zsákmányoltak, és átszállították a folyón. Ekkor Tiszaphernész és emberei megkísérelték, hogy felélessék a falvakat. Néhány görög erre nagyon megijedt, mert arra gondoltak, hogy nem lesz honnan élelmet szerezni, ha az ellenség mindent feléget előlük. Kheiriszophosz emberei hazatértek a portyázásból. Xenophón, aki éppen lefelé ment, szembetalálkozott velük, és soraik mellett elhaladva így beszélt hozzájuk: – Látjátok, emberek, hogy az ellenség beismerte: ez már a ti vidéketek? Mert azt, amit a szerződésben kikötöttek, hogy ne égessük föl a király földjeit, most ők maguk szegik meg, és úgy pusztítják a vidéket, mintha idegeneké volna. De ha valahol hagynak valami élelmet

³⁸ Hérodotosz 2000: 120.

³⁹ *Képes Krónika* 1964.

maguknak, meg fogják látni, hogy mi is megtaláljuk hozzá az utat. Úgy gondolom, Kheiriszophosz, szembe kell szállnunk a gyújtogatókkal, mintha a mi területünkről volna szó. Kheiriszophosz így felelt: – Nekem nem ez a véleményem. Hamarább abbahagyják, ha mi is gyújtogatunk.”⁴⁰

Összegzés

A szervezett emberi közösségek közötti konfliktusoknak, a társadalmak egymás ellen viselt háborúinak elsődleges célja a szemben álló seregek katonáinak harcképtelenné tétele. A szervezett közösségek már az őskortól védett telepeket, városokat hoztak létre, ami lehetőséget adott a szervezett társadalmak kialakulására. A városok a teremtett világ ember által formált terei lettek, ahol a környező területeken is fokozottabban érvényesült az ember tájformáló hatása. A háborúk során a városok elfoglalásával és esetenkénti elpusztításával az érintett közösségek jelentős veszteségeket szenvedtek. A korai háborúkban a teremtett világ pusztítása elsősorban az ember által teremtett városokat érintette. A társadalmak ellátását biztosító megművelt területek is gyakran estek a háborús pusztítás áldozatául. A támadók azért tették ezt, hogy a védőket gyengítsék és demoralizálják. A védők is gyakran folyamodtak saját világuk elpusztításához, hogy akadályozzák a támadót. Noha a háború az emberek közötti konfliktus kiterjesztése, rendszerint a teremtett világ pusztulásával is járt. Ez a háború paradoxona, hiszen a háború rendszerint a hatalom, valamint a terület megszerzéséért folyt, de a pusztítás és a rombolás jelentősen csökkentette a zsákmány értékét. Az ideális háború az, amelyik a legkisebb pusztulást okozza a teremtett világban. Szun-ce hadtudományi művének egyik legfontosabb megállapítása: „Minden hadviselésnek törvénye, hogy legjobb épségben hagyni az ellenséges országot, elpusztítani már nem olyan jó”.⁴¹

Felhasznált irodalom

- Appianos (2008): *Róma története*. Ford. Németh György et al. Budapest: Osiris.
- A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* (1974). Budapest: Zrínyi.
- A hadművészet ókori klasszikusai* (1963). Budapest: Zrínyi.
- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Budapest: Szent István Társulat. Online: <https://szentiras.hu/SZIT>
- Bölcs Leó [é. n.]: *Taktika*. Kézirat. Ford: Kákóczki Balázs, Kató Péter.
- Ferenc pápa (2015) *Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*. Ford. Tózsér Endre SP. Budapest: Szent István Társulat. Online: https://regi.katolikus.hu/konyvtar/ferenc_papa_laudo_si_enciklika.pdf
- GAZDAG László (2003): A fejlődés mint kényszer. *Valóság*, 46(5), 1–6.

⁴⁰ Xenophón 1979: 203.

⁴¹ *A hadművészet ókori klasszikusai* 1963: 209.

- HÉJJAS István (2012): *Van elég energiánk. Kinek hasznos az energiaválság*. Ausztria: United p. c. Kiadó.
- Hérodotosz (2000): *A görög–perzsa háború*. Ford. Muraközi Gyula. Budapest: Osiris.
- Képes Krónika* (1964). Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó.
- Maurikiosz (2023): *Sztratégikon. Hadvezérek kézikönyve*. Ford. Kató Péter, Kákóczki Balázs. Budapest: Ludovika.
- Thuküdidész (1999): *A peloponnészoszi háború*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest: Osiris.
- Xenophón (1979): *Kürosz nevelkedése. Anabázis*. Ford. Fein Judit. Budapest: Európa.
Online: <https://mek.oszk.hu/05000/05027/05027.htm>

Internetes források

- Hogyan hatott Dzsingisz kán az éghajlatra? (2023) *Magyar Mezőgazdaság*, 2023. december 11. Online: <https://magyarmezogazdasag.hu/2023/12/11/hogyan-hatott-dzsingisz-kan-az-eghajlatra/>
- Jericho: The World's Largest City In 7000 BC* [é. n.]. Online: <https://gohighbrow.com/jericho-the-worlds-largest-city-in-7000-bc/>
- Vergilius összes művei*. Ford. Lakatos István. Online: <https://mek.oszk.hu/06500/06540/06540.pdf>